

В. В. Денисюк

**Державний вищий навчальний заклад «Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини» (Україна),
кафедра української мови та методики її навчання**

**РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС
У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФОНДУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII століття
(на матеріалі трактату «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля)**

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей функціонування стійких сполучень слів в українському релігійному тексті XVII ст. Аналіз засвідчив, що Інокентій Гізель активно послуговувався фразеологізмами, джерелом яких були Святе Письмо та живе народне мовлення, демонструючи цим тісну взаємодію церковнослов'янської та літературно-писемної мов.

The article is devoted to the clarification of the features of the operation of stable combinations of words in the Ukrainian religious text of the 17th century. The analysis showed that Innocent Gisel was actively using phraseologisms, the source of which was the Holy Scripture and living folk speech, demonstrating the close interaction between Church Slavonic and literary-written languages.

Ключові слова: фразеологізм, стійке сполучення слів, семантична структура, українська мова XVII ст., релігійний дискурс, Інокентій Гізель.

Key words: phraseology, stable combination of words, semantic structure, Ukrainian language of the 17th century, religious discourse, Innocent Gisel.

XVII ст. в історії розвитку української літературної мови посідає чільне місце, задекларувавши значною кількістю писемних текстів жанрово-стильовий бум. Для вивчення історії мови важлива кожна пам'ятка. На жаль, поки що більшість українських книжників XVII ст. відомі сучасному українцеві переважно з погляду історико-літературного. До лексикологічного та граматичного аналізу їхніх творів науковці звертаються вкрай рідко.

Однією з шанованих постатей другої половини XVII ст. був Інокентій Гізель – ректор, професор, архімандрит Києво-Печерської лаври, автор філософсько-богословських праць «Твір про всю філософію», «Мир з Богом людині», полемічного трактату «Правдива віра», а також приписуваного «Синописа». Сучасники цінували І. Гізеля насамперед за його знання. Л. Баранович, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, висо-

ко цінував інтелектуальні здібності Інокентія Гізеля, порівнюючи того з Аристотелем: «Безъ лести скажу, милостивый благодѣтель мой, что кромѣ пречестности твоей нѣтъ у нас другаго для этого дѣла Аристотеля» [13, с. 110]. Незважаючи на таку вагу для українського суспільства XVII ст., творчість цього книжника для лінгвістики становить «білу пляму». Як засвідчує аналіз наукової літератури, основні вектори досліджень писемної спадщини І. Гізеля – богословсько-філософський [2–4; 14 та ін.], літературознавчий [12; 15; 16], педагогічний [7]. Мовознавчий вектор поки що репрезентують студії Р. Кисельова [5; 6], Г. Наєнко [9–11].

Прикметно, але в підручниках з історії української літературної мови ім'я Інокентія Гізеля якщо й згадано, то тільки побіжно в переліку відомих діячів другої половини XVII ст. або ж у зв'язку з розвитком історіографічного жанру (І. Гізелеві приписують авторство «Синописа»). Причину цього, можливо, слід шукати в тому, що науковці для студіювання обирають насамперед тексти, які репрезентують вплив народнорозмовного джерела на формування літературної мови, залучаючи, зокрема, і твори, що яскраво демонструють взаємодію тогочасної української мови з церковнослов'янською української редакції (твори П. Могили, Й. Галятовського, А. Радивиловського та ін.). Хоч, для прикладу, із творів І. Гізеля тільки «Синопис» (і то хрестоматійна адаптація!) є у джерельній базі дослідження словозміни в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. [1]. Гучна критика І. Франка, навпаки, мала б активізувати студіювання творчості Інокентія Гізеля: «Зовсім безвартні і безкритичні були компіляції Гізеля, пруссака з роду, також ректора київської колегії, котрого книжка «Синопис» здобула собі коли не на Україні, то в ще темнішій Московщині славу і становище першого учебника історії; проф. Сумцов порівнює його як учебник з новочасними учебниками Іловайського, та, на мою думку, Іловайському зроблено кривду; «Синопис» Гізеля – то тупоумна компіляція з літописів, з польських хронік та пізніх московських пам'яток (мабуть, «Задонщини») і не вказує в авторі ані розуміння елементів історіографії, ані навіть теплого чуття, яким не раз визначалися прості та невчені літописці» [15, с. 313].

Лінгвальну специфіку трактату «Мир з Богом чоловіку» коротко визначає Г. Наєнко: «Гізель ... залишається на позиціях свідомого збереження статусу церковнослов'янської як мови наукового викладу» [8, с. 123]. Р. Кисельов, порівнюючи терміносистеми трактатів «Мир з Богом чоловіку» та «Наука о тайні святого покаяння», вказує, що «тексти “Миру ...” й “Науки ...” співвідносяться як “складне” й “просте”. Відповідно обрано й мови викладу: не для всіх зрозумілу церковнослов'янську і приступну для всіх – “просту”, основою якої було живе народне мовлення» [6, с. 142].

У нашій розвідці проаналізуємо фразеологічний рівень богословсько-філософського трактату «Мир з Богом чоловіку», однак обмежений обсяг статті не дозволяє докладно зупинитися на всьому арсеналі фразеологізмів. Для адекватної оцінки включення тієї чи тієї лінгвоодиниці в мовну тканину трактату необхідно з'ясувати його адресатність. На переконання Л. Довгої, «праця Гізеля була адресована не тільки священикам, а й мирянам» [3, с. 229], відтак можемо припустити, що текст має репрезентувати тогочасні церковнослов'янську та українську мовні стихії загалом та їх фразеологічний рівень зокрема.

Наскрізним мотивом трактату «Мир з Богом чоловіку» стали категорії «гріх» та «спокута», які І. Гізель охарактеризував для представників різних верств населення, починаючи можновладцями і закінчуючи бідними. Прикметно, але чи не найбільшу й найдокладнішу шкалу гріхів архимандрит розробив для своїх колег – як простих ченців, так і владик, оскільки вважав, що вони мають бути взірцем для суспільства. Л. Довга в передмові до нового видання твору І. Гізеля зазначила: «Інокентій Гізель не тільки одним з перших підійшов до питання про сутність людської природи з позиції раціонального осмислення та застосування інструментарію схоластичного філософствування, а й уперше звернувся до створення на засадах православної догматики раціонально осмисленого морального вчення» [2, с. 27].

Лексема *грѣх* є чи не найчастотнішою в мові трактату, де реалізує свою первинно-релігійну семантику – порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.'. Зауважимо, що дисполяризація українського суспільства, проведена Інокентієм Гізелем крізь призму гріха і спокути, спричинила розвиток у лексемі *грѣх* узагальненої нерелігійної семантики – 'поганій, непорядний вчинок; якийсь недолік, помилка, недогляд, що може спричинити негативні наслідки'. Розробляючи класифікацію гріхів, І. Гізель витворює термінологізовані сполучення слів, відтворювані та частотні за вживанням, які, проте, не позначені зрушеннями в семантиці їх компонентів: *грѣхъ смертнѣй*, *грѣхъ простителнѣй*, *грѣхъ тѣлеснѣй*, *грѣхъ первороднѣй*, *грѣхъ дѣлателнѣй*. Виявляє активність стійке сполучення слів *впастн вѣ грѣхѣ*, зрідка ускладнене атрибутивом: ... *не впадохъ вѣ грѣхѣ велій на Бѣа* (сбѣ; тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Гізель Інокентій. Вибрані твори у 3-х томах / Інокентій Гізель. – Т. І, кн. 2 / [упорядник та наук. ред. Л. Довга]. – К. – Львів : «Свічадо», 2009.); ... *не впадалъ вѣ ѡше в тѣажѣе грѣхн* ... (вѣв); ... *не токмо ссть впасти вѣ грѣхѣ смертенъ* ... (фѣа). Аналізована пам'ятка засвідчує, що автор послуговувався й варіантом зі стрижневим словом-субстантивом: *Взѣта же Соблаѣн єст самое Взѣтїе винн кѣ грѣху ѿ слова чѣего или дѣла, или самое паденїе в грѣхѣ, ради поданноѣ ѿ кого винн* (н). Звертає на себе увагу той факт, що компонент *грѣхъ* може

отримувати конкретизатора, вираженого іменником у формі родового відмінка: ... *егда кто **впадиши** в сей **грѣхъ** **лѣности** не **часть** прочее **спѣтися**, **мнѣши** **ако** **Бѣ** **ему** **того** **грѣха** не **проститъ**, **тѣмъ** **же** **ниже** **хочет** **прочее** **пецися**, **чрезъ** **исправленіе** **житіа*** (тк). Гіперо-гіпонімічні відношення, що виникають між субстантивними компонентами стійкого сполучення слів, дозволяють духівникові для номінації конкретного гріха використовувати відповідний морально-етичний термін, зрідка ускладнений атрибутивом: *Дѣдъ **возрѣвъ** на **мыющуюся** **Вирсавію**, **красоты** **єа** **вождедѣ**, **но** **самъ** **въ** **оскверненіе** **веліе**, **мужеубійства** **и** **прелюбодѣланія** **впаде**. **Два** **старцы** **возрѣвши** **на** **мыющуюся** **такожде** **Сусанну**, **в** **похоть** **нечистую** **впадоша** (снв); *Аще **впадоша** в **Прелюбодѣланіе**?* (тпθ).*

Два пучки значень лексеми *грѣхъ* дозволяють церковнику оперувати змінами в її семантичній структурі, добираючи синонімічні відповідники для реалізації і першого значення, і другого: *Обличаетъ сей **грѣхъ** **Апѣ** **ль** **гла**: **Хотѣиши** **богатитися** **впадаютъ** **в** **напасты** **и** **сѣти**, **и** **похоты** **многѣа** **несмысленныа** **и** **воєждающія** (скс); ... *сам* *Соломонъ* *въ* *при^мчахъ* *тѣхъ* *єже*: *Дѣлаи* [*глетъ*] *сокровища* *лѣзком* *лстивы^м*, *суетнаа* *гонит*, **и** *впадет* *в* *сѣти* *смертныа* (слв); *Иго* *мое* *благъ*, *и* *брема* *мое* *легко* *єсть*; *не* *хочетъ* *дабы* *кто* *ради* *єа* *заповѣди* **въ** *такову* *бѣду* *впадал* (пд); *Аще* *не* *бл^гриши*, *ниже* *мнѣши* *Ба*, *но* *паче* *хулѣши* *єго*, *ако* **в** *такову* *бѣду* *впасти* *и^м* *попусти^т?* (виі).*

Наставляючи духівництво на правильне проведення сповіді, І. Гізель акцентує на тому, що одним з основних її результатів має бути усвідомлення та звільнення від гріхів, що передає за допомогою стійкого сполучення слів з антонімічною семантикою: *Има^м* *быти* *Исповѣдь* *послушлива*, *Сі* *єсть*, *Повинующася* *Дховному* *ѡцу* *в* *тѣхъ*, *єже* *налагаются* *ѡ* *него*, *къ* *спѣнію* *дшѣ* *Кающагося*, **къ** *убѣжанію* *ѡ* *грѣховѣ*, *и* *поущеній* *до* *нихъ* (зі).

За допомогою фразеологізму з компонентом *грѣх* І. Гізель застерігає людей бути негативним прикладом для інших: *Аще* *бы* *другихъ* **къ** *грѣху* *своимъ* *образом* *или* *словомъ* *приводилъ*? *Занеже* *новъ* *є^{ст}* *грѣх* (виі).

Для написання трактату Інокентій Гізель послуговувався різними джерелами, одним із яких було Святе Письмо. Звертає на себе увагу те, що книжник для коментування різних епізодів світського життя використовує не популярну в XVII ст. біблійну сентенцію *око за око, зуб за зуб* чи її частину як вербалізатора відплати, а вибудоване за такою ж моделлю сполучення слів *зло за зло*, яке, як засвідчують контексти, набуває синонімічних відношень із лексемою *грѣхъ*, репрезентуючи, отже, ситуацію породження нового гріха: *Любо* *лучше* *бы* *по* *єв^лскому* *ученію*, **невоздаати** *зла* *за* *зло* (счв); *Третєє* *юродство* *єсть* *вражда*, *или* *непрѣлзнь*, *егда* *кто* *пребываєтъ* *въ* *гнѣвъ* *наипаче* *тайномъ*, *ища* *вины* *безпреста^нно* *къ* *исполненію* *ѡмщенія*, *сице* *ако* *ѡн* *юды* *не* *оставитъ* *своєа* *обиды*, *донелгѣже* *всѣ* *чески* **воздаст**

зло за зло (тд); А сіе ро̑ство гнѣва запрѣцаєт аѣтль гл̑а: Блюдо̑те да не кто зло за зло кому воздасть (тѣ).

Біблійну лінію репрезентують і усталені на той час сполучення слів, і occasionальні, що засвідчують функціонування таких лінгвоодиниць в українському соціумі: *Въ прочіихъ же случаетъ естъ сей Грѣхъ простителньмъ: аекоже ради вещи невредящел: аще бы кто желалъ славы из блѣих временньх, богатства, красоты и про^н: аеже суть сѹста сѹетствій (сѣи), Горе имъ аеко въ пѹть Каїно^ѡ ходиша (сѡс); Да не врастаєтъ (рече) гнѣвъ в ненависть, и да не творить бервна изъ сѹщца (тї); грѣхъ содо^нскій (тлѡ).*

Надважливим органом, епіцентром сутності людини І. Гізель визначає серце. Саме крізь призму цього квазіоргана він вербалізує стан людини, яка звертається до духівника про допомогу, бо її серце сокрушене, засмучене: *О нихъ же всѣхъ кѹпно Писаніє стоє глѣтъ: <...> Обратѣтєса къ мнѣ всѣмъ срѣцемъ вашимъ, съ Алчбою и съ плачемъ и съ жалгнїемъ (ѣи); Имать быти Довлетвореніє блѣговѣннос, дабы Каюційса не что ино творд, или помышлал, но срѣцемъ сокрушеннымъ, съ всаки^н вниманїемъ, Довлетвореніє исполнѣ^н (кѣ).*

Фразеологізми з компонентом-соматизмом значною мірою представлені у трактаті, засвідчують активну взаємодію церковнослов'янської та тогочасної української мови: *А здѣ при чувствѣ обонанїа, мѣсто естъ воспоманѹти, и мерзкое оупотребленіє табаки, аеже многими образы сѹщца оупотребляема, мозокъ помрачаєтъ (снє); Третїи плодъ многоглаголанїє, егда кто за согрѣанїемъ плоти, чре^з сластное аеденїє или наипаче питїє, протираєтъ азы^к свой на многа празнословіа, походяща ѡ неразсѹжденїа разѹма (сѡг); Аще ихъ злослова^н? Грѣхи и^х тайныа и^завлаю^т? или на очи им аековыа немощи их вымѣтаю^т. Аще творд^н и^н что на пако^{сн}, и до гнѣва винѹ даю^т? Аще на нихъ дерзаютъ не токмо съ злы^н слово^н, но и съ поднесенїемъ рѹки оустремлятисѣа? (тѣс).*

Для відображення часових характеристик гріха та його спокути Інокентій Гізель послуговується прийменниково-відмінковими або сполучниково-відмінковими фразеологізмами: *Иначебо страшнѣ изрече Номокано^н ѡ правилъ стѣѡ Василиа Великаго: аеко иже разараєтъ оуставъ дѡвнаго ѡца своего, при животѣ и при смрті, буди анаѡема (зі); ... соизволенїє въ мгновенїи ока содѣатисѣа можетъ (тгї); Ълаганїє. Егда кто ѡлагаєтъ день ѡ дне исправленїє житїа. Очесом наказуєтъ Сирахъ тако: Не медли обратитисѣа къ Гѣдѹ и не ѡлагай днѣ ѡ дне, везаапѹ бо изыйдетъ гнѣвъ Гнѣ, и въ время ѡмщенїа погибнеши (ткє); Ослабгнїє. Егда кто блѣое что наче^нши оусерднѣ, таже по малѣ ослабѣваєтъ, и день ѡ дне бываєтъ горшїй (ткє); Сѹщца истиннаа вдова и ѹединеннаа, оупова на Бѣа, и пребываєтъ въ млитвахъ и мленїахъ днѣ и ноцѣ (тѣг).*

Отже, І. Гізель у трактаті «Мир з Богом чоловіку» використав значний арсенал фразеологізмів, джерелом яких є Святе Письмо, а також жива народна мова. Окремі з них носять яскраво виражену індивідуальність. Аналізована пам'ятка засвідчує, що український духівник працював над розширенням семантичної структури стійких сполучень слів, зокрема *впастивь грѣхъ*, яке в релігійному тексті втрачає власне сакральну семантику.

Література

1. Білих, О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.) / О. П. Білих. – Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. – 328 с.
2. Довга, Л. Передмова від упорядника / Л. Довга // Гізель, І. Вибрані твори : у 3 т. / І. Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. – Т. I, кн. I / [упоряд. та наук. ред. Л. Довга]. – С. 9–41.
3. Довга, Л. Соціальна утопія Інокентія Гізеля / Л. Довга // Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура / під ред. Л. Довгої, Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2005. – С. 227–267.
4. Довга, Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» / Л. Довга // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 249–259.
5. Кисельов, Р. «Наука о тайні святого покаянія» (К., 1671) як пам'ятка «простой мови» / Р. Кисельов // Гізель, І. Вибрані твори у 3-х томах / І. Гізель. – Київ – Львів : Свічадо, 2011. – Т. III: Дослідження та матеріали / [упорядник та наук. ред. Л. Довга]. – С. 263–286.
6. Кисельов, Р. Термінологічні паралелі видань «Наука о тайні святого покаянія» (Київ, 1671) та «Мир з Богом чоловіку» (Київ, 1669) / Р. Кисельов // Київська академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 141–146.
7. Кочубей, Т. Творчість І. Гізеля в оцінці українських істориків педагогіки / Т. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – Вип. 1. – С. 65–75.
8. Наєнко, Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвистичному, текстолінгвистичному й комунікативно-функціональному висвітленні : монографія / Галина Наєнко. – Київ : Освіта України, 2013. – 404 с.
9. Наєнко, Г. М. Засоби адресації в науковому тексті Інокентія Гізеля / Г. М. Наєнко // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2011. – Вип. XXXVII. – С. 90–95.
10. Наєнко, Г. М. Наукова метамова «Синопису»: комунікативно-прагматичні аспекти / Г. М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2011. – Вип. XXII. – С. 79–90.
11. Наєнко, Г. М. Трактат Інокентія Гізеля «Миръ съ Богомъ чловѣку» як науковий твір XVII століття / Г. М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2008. – Вип. XVII. – С. 37–49.
12. Перетц, В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 183–205.
13. Письма пресвященного Лазаря Барановича съ примѣчаниями. – Черниговъ, 1865. – 260 с.
14. Сирцова, О. «Prawdziva Wiara Stara» Інокентія Гізеля – непрочитаний богословсько-філософський трактат XVII ст. / О. Сирцова // Київська академія. – 2008. – Вип. 5. – С. 25–41.

15. Сумцов, Н. Ф. Иннокентий Гизель. К истории южно-русской литературы XVII ст. / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Вып. 10. – С. 181–220.

16. Франко, І. Історія української літератури / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко – Київ : Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–370.